

Дусматова Ч.А.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АКЫЙКАТЧЫНЫН УКУКТУК АБАЛЫ

Дусматова Ч.А.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОМБУДСМЕНА
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ch.A. Dusmatova

LEGAL ASPECTS OF ACTIVITY OF THE OMBUDSMAN
OF THE KYRGYZ REPUBLIC

УДК: 347.734/85

Макалада автор Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын укуктук абалына талдоо жүргүзүүгө аракет жасаган.

Негизги сөздөр: акыйкатчы, саясатчы, мыйзам, жобо, укук.

В статье автором проделана попытка анализа правового положения Омбудсмана Кыргызской Республики.

Ключевые слова: омбудсмен, политик, закон, положение, право.

In this article the author made an attempt to analyze the legal status of the Ombudsman of the Kyrgyz Republic.

Key words: ombudsman, policies, law, position, right.

Ар бир мамлекетте адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоонун тартибин өркүндөтүү - маанилүү жана кечиктирилгиз иш чаралардын бири. Укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун соттук, административдик жана прокурордук каражаттардын бар экендигине карабастан бүгүн биздин да өлкөдө жарандардын укуктары көп эле учурларда сакталбайт жана жогоруда аталган ыкмалар анча эффективдүү эместигин көрсөтөт, анткени алар жалаң гана адамдын жана жарандын укуктарын коргоого багыт алган эмес. Ушул себептен бар болгон ыкмаларды күчөтүү гана эмес, ошону менен бирге инсандын укуктарын коргоочу жана кепилдик берген жаңы инструменттерди табуу көйгөй жаралат.

Бул маселелер бири-бири менен байланышкан, анткени жарандын укуктарын коргогон каражаттардын таасирдүүлүгү чоң болгондо, коом ошончолук гумандуу десек болот.

2002-ж. 2-январда КР Президенти бекиткен 2002-2010-жж. «Адам укуктары» Улуттук программада адамдын укуктарын жана эркиндиктерин соттук эмес коргоосун улуттук системада эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында «Адам укуктары боюнча Кыргыз Республикасынын Ыйгарым Акыйкатчысы» жөнүндө мыйзамды кабыл алуу каралган. Бүгүнкү күндө бул идея 2002-ж. 31-июлунда кабыл алынган КРнын «Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчысы) жөнүндө» мыйзамы менен ишке ашырылды.

Көз карандысыз жана эгемендүүлүк жылдарда мамлекеттик ишмерлердин, саясатчылардын, илимпоздордун эч кимиси бул институттун киргизилишине каршы болбосо да, биздин өлкөдө анын киргизилиши салыштырмалуу көп убакытты талап кылды. Бул нерсе укук коргоонун жаңы формасын киргизүү маселесине дыкаттык мамиле жасалышы менен түшүндүрүлөт, себеби Акыйкатчы институту Кыргызстан үчүн улуттук укуктук системасында жаңы структура.

Ошол эле мезгилде дүйнөлүк тажрыйбада Омбудсмен инсандын укуктарын эффективдүү коргогон башкаруу аппаратынын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөгөн органдардын системасында маанилүү орунга ээ. Анын маңызы жана ишмердүүлүгү мамлекет менен жарандын мамилелеринде жаңы этапты баштаган.

Омбудсмен институту мыйзамдуулукту жана аткаруу бийликтин укуктук негизин бекемдөөдө таасирдүү фактор. Ар өлкөлөрдө бул институт түрдүү аталат: омбудсмен, элдик коргоочу, медиатор, ыйгарым өкүлү ж.б., бирок көбүнчө «омбудсмен». Алгачкы жолу бул кызмат 1809-ж. Швецияда киргизилген жана «парламенттик омбудсмен» деп аталган.

Батыш өлкөлөрдө институттун тарыхы, анын ар кандай өлкөлөрдө адамдын жана жарандын укуктарын коргоо механизмде орду менен ролу орус жана башка чет өлкөлүк юридикалык адабияттарда, көп сандуу монографияларда жана басылмаларда терең изилденген, ушуга байланыштуу бул кубулуштун тарыхына терең токтолуунун кажети жок¹⁶.

Мамлекеттик-укуктук мааниде «омбудсмен» – бул парламент тарабынан жеке адамдардын укуктарын коргоого укуктуу жана бардык мамлекеттик кызмат жактарга парламенттен сырткаркы кеңири көзөмөл жүргүзгөн, бирок алардын чечимдерин өзгөртө албаган ишенимге татыктуу көз карандысыз жак¹⁷. Ушул себептен омбудсмен институту бул мамлекеттик эмес механизмдердин ушул багыттагы ишмердүүлүгүн жүргүзгөн укуктук коргоонун альтернативалык эмес, кошумча каражаты катары каралышы туура.

КРнын «Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын структурасында Акыйкатчынын укуктук абалы тууралуу кеңири айтылган:

1-бап. Жалпы жоболор.

¹⁶ Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. – М., 1996. Ледах И.А. Парламентские механизмы защиты прав человека. Институт парламентского Уполномоченного по правам человека // Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1996. – С. 368-388. Сравнительное конституционное право. – М., 1996. Малабаев Б.Н. Институт омбудсмана // Права человека: теория и практика / Под общ.ред. Л.Ч. Сыдыковой, Б.Н. Малабаева. – Б., 1998. – С.185-193. Хаманева Н.Ю. Специфика правового статуса уполномоченного по правам человека в РФ и проблемы законодательного регулирования его деятельности Государство и право. 1997. – №9. Хаманева Н.Ю. Уполномоченный по правам человека - защитник прав граждан. – М., 1998.

¹⁷ Хаманева Н.Ю. Уполномоченный по правам человека - защитник прав граждан. – М., 1998. – 9-б.

2-бап. Акыйкатчыны шайлоонун жана кызматынан бошотуунун тартиби.

3-бап. Акыйкатчынын ыйгарым укуктары.

4-бап. Мамлекеттик бийлик органдарынын жана алардын кызматкерлердин жоопкерчилиги.

5-бап. Акыйкатчынын ишмердүүлүгүн жүргүзүү.

КРнын «Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчысы) жөнүндө» Мыйзамдын концепциясынан келип чыккандай, Акыйкатчы Кыргыз Республикасынын аймагында Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары, учурда Кыргыз Республикасы кошулган эл аралык келишимдер, макулдашуулар, ошондой эле эл аралык принциптер менен нормалар менен кепилдиги берилген адамдын жандарынын конституциялык укуктары менен эркиндиктеринин сакталышына көзөмөл жүргүзүүгө милдеттендирилет. Бул жерде белгилөө зарыл, Омбудсмендин ишмердүүлүгү жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо каражаттарын толуктайт, ал инсандын бузулган укуктары менен эркиндиктерин калыбына келтирүү жана коргоого алган мамлекеттик органдардын компетенттүүлүгүн кайрадан карабайт. Ал өзүнүн каражаттары аркылуу бузулган укуктардын калыбына келтирүүгө, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын өркүндөтүүгө, ошондой эле алардын дүйнөдө кабыл алынган эл аралык укуктун принциптери менен нормаларга шайкеш келгендигине, адам укуктарынын чөйрөсүндө эл аралык кызматташууну өнүктүрүүгө, адамдын укуктары жана эркиндиктери, аларды коргоонун формалары жана жолдору, укуктук агартуучулук тууралуу маселелер боюнча көмөктөшүшү керек.

Мыйзамга ылайык, Омбудсмен кызмат орунга Кыргыз Республикасынын соттолбогон жараны, мамлекеттик жана расмий тилдерди билген, 30 жаштан 65 жашка чейин боло алат¹⁸. Бирок биздин Мыйзамда, башка көпчүлүк өлкөлөрдө белгиленгендей, Акыйкатчынын квалификациясына, адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин билүүсүнө, укук коргоочу тажрыйбасына, жогорку - биринчиден юридикалык билимге ээ болушуна коюлуучу талаптар көрсөтүлгөн эмес. Акыйкатчынын кызмат ордуна талапкерди КР Жогорку Кеңеши, КР Президенти, депутаттык бирикмелер, саясий партиялар жана коомдук бирикмелер сунуштай алышат. Ар бир кандидатура боюнча Жогорку Кеңештин тийиштүү комитеттин чечими болушу керек.

Акыйкатчыны мамлекеттик жана кызматтагы адамдардан көз карандысыз. Акыйкатчынын ишине кийлигишүүгө же кандайдыр бир формада ага таасир тийгизүүгө тыюу салынат жана ал үчүн КРнын мыйзамдарынын негизинде жоопкерчиликке тартуу каралган. Бүтүндөй Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаал же согуштук абал киргизилгенде Акыйкатчынын ишмердүүлүгү улана берет жана токтотул-

байт¹⁹. Акыйкатчы өзүнүн ыйгарым укуктарга ээ мөөнөтүндө жана алар бүткөндөн кийин Акыйкатчы болуп иштеп турганда айткан ой-пикирине, иш аракетине же аракетсиздиги үчүн жаза кылмыш жана административдик жоопкерчиликке тартылбайт²⁰.

Акыйкатчы өзүнүн ыйгарым укуктарга ээ мөөнөтүндө кол тийбес иммунитетине ээ жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган жагдайлардан башка учурларда Жогорку Кеңештин макулдугу жок жаза кылмыш жана соттук тартипте административдик жоопкерчиликке тартылбайт, кармалбайт, арестке, тинтүүгө алынбайт²¹. Акыйкатчынын кол тийбестиги анын турак жайына, кызматтык имаратына, жүгүнө, жеке жана кызматтык транспорттук каражаттарга, кат жазууга, ал колдонгон байланыш каражаттарына, ага караштуу документтерге жайылат. Акыйкатчынын орун басарлары да Жогорку Кеңештин макулдугу жок жаза кылмыш жана соттук тартипте административдик жоопкерчиликке тартылбайт²².

Кылмыш ордунда Акыйкатчыны кармаган кызматтык жак тез арада бул жөнүндө Генералдык Прокуратурага кайрылат. Генералдык Прокуратура бул жөнүндө Жогорку Кеңешке билдирет, Жогорку Кеңеш процессуалдык чаранын уланышына макулдук берүүсү тууралуу чечимди кабыл алат. 24 сааттын ичинде Жогорку Кеңеш тарабынан Акыйкатчыны кармап турууга чечимин билдирбесе Акыйкатчы тез арада бошотулушу керек²³.

Жогорку Кеңеш тарабынан макулдук алынган болсо Акыйкатчыга кылмыш ишин ачуу боюнча чечим бир гана Генералдык Прокурор тарабынан козголушу мүмкүн²⁴.

Акыйкатчынын жана анын үй-бүлөсүнүн өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч жаралган болгон учурларда алар коргоого, коопсуздук менен камсыздандырылышат²⁵.

Ант бергенге чейин Акыйкатчы өзүнүн статусуна каршы болгон ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүн токтошу зарыл. Бул талап аткарылбаса, анын

¹⁹ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 1,2-бб.

²⁰ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N114 редакциясында. 3-б.

²¹ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 3-б.

²² Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N97, 2008-ж. 11-июнундагы N114 редакциясында. 4-б.

²³ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N114 редакциясында. 5-б.

²⁴ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 6-б.

²⁵ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 7-б.

¹⁸ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзам. КР Мыйзамынын 23-июндун 2011-ж. N 55 редакциясында. 4-б. п.1.

ыйгарым укуктары токтотулат жана Жогорку Кеңеш жаңы Акыйкатчыны шайлайт²⁶.

Акыйкатчынын, анын орун басарларынын укуктук абалы Жогорку Кеңештин депутатынын мандаты менен айкалышпайт. Акыйкатчы башка (педагогикалык, илимий жана чыгармачыл иштен сырткары) акы төлөнгөн ишмердүүлүктү жүргүзө албайт²⁷. Бул жерде суроо жаралат: мындай даражадагы адамдарды лекция окуганы, түрдүү эл аралык, аймактык илимий конференцияларга, семинарларга чакырышат. Илимий конференцияларга илимий баяндама менен катышса, ал баяндамага уюштуруучулар акы төлөсө, анда бул нерсе мыйзамдын 8-беренесени дал келеби же жокпу?

Акыйкатчыга өз ишмердүүлүгүн мөөнөтүнөн эрте токтотсо же мөөнөтү аяктагандыгына байланыштуу, анда ага мурунку кызматы берилет, эгерде ал кызмат орду жок болсо – ага тете болгон башка кызмат орду же анын макулдугу менен башка ишканадан, уюмда, мамлекеттик органдан же жергиликтүү өзүн өзү башкарган органдан кызмат орду берилиши керек²⁸.

Акыйкатчынын укуктук абалына тиешелүү мыйзамда көрсөтүлгөн дагы бир беренде, Акыйкатчынын жана анын орун басарларынын ыйгарым укуктарын аткарган учурда аскердик кызмат өтөөдөн жана аскердик даярдоодон бошотулушат²⁹.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысы (Омбудсмен) болуп Бактыбек Аманбаев иштеп жатат. Ал өзүнүн акыркы жолугушуулардын биринде Швециянын Кыргызстанда Толук ыйгарымдуу өкүлү менен жолугуп, КРнын Омбудсмен институтун реформалоо маселелери талкууга алынган. Жолугушууда өлкөнүн башкы укук коргоочусу Омбудсмен Институтунун учурдагы жетишкендиктери менен көйгөйлөрү туурасында маалымдады. Ошондой эле Акыйкатчы уюмдун үч негизги багытта иштегени жөнүндө айтты:

1. Жарандардын арыздары менен иштөө (реактивдүү элемент).

2. Мониторинг жүргүзүү жана текшерүү иштери (проактивдүү компонент). Омбудсмен Институтунун демилгеси менен системалык укук бузуулар ачылды, анда жүздөгөн жарандардын укуктары тебеленген.

3. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан кабыл алынган мыйзамдарды талдоодон өткөрүү. Бактыбек Аманбаев белгилегендей, Омбудсмен Институту жети системалык укук бузуулар тууралуу даярдаган атайын баяндамалар боюнча экөө тегерек столдордо расмий бийликтин өкүлдөрү, КРнын

Жогорку Кеңешинин депутаттары менен талкууга алынды. Натыйжада, системдүү мыйзам бузуулар жөнүндө конкреттүү сунуштар иштелди. КРнын Акыйкатчысы, мисалы, жазалоонун түрү катары камакка алуу жөнүндө баяндады. Бул маселе көйгөйлүү, жана ал Акыйкатчы институтунун көңүлүн бурдурат: «Бүгүнкү учурда биздин жүздөгөн мекендештирибиздин тергөө изоляторлорунда кармалып, сот процессинин жүрүшүн айлап, жылдап күтүшөт. СИЗОдо олтуруп, соттун чечимин күтүп, алар майып болуп калышкан фактар да бар»⁶.

Демек, Акыйкатчынын укуктук абалында төмөндөгүдөй жагдайлар негизги болуп аталат: Акыйкатчынын укуктук абалы туурасында маалымат Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамында берилген. Акыйкатчынын укуктук статусунун маңызын, саясаттан сырткары болушу керектиги түзөт жана бул дүйнөлүк практикада да ушундай.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-ж., 27-июнь.
2. Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 11-июнь 2008-ж. N114, 18-июль 2008-ж. N155, 24-февраль 2009-ж. N62, 25-февраль 2009-ж. N69, 3-март 2010-ж. N 41, 23-июнь 2011-ж. N 55, 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N114 редакциясында.
3. Акыйкатчы пресс-кызматынын пресс-релизи (Интернет булак).
4. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. - М., 1996.
5. Ледях И.А. Парламентские механизмы защиты прав человека. Институт парламентского Уполномоченного по правам человека // Общая теория прав человека / Под ред. Е.А. Лукашевой. - М., 1996. - С. 368-388.
6. Сравнительное конституционное право. - М., 1996.
7. Малабаев Б.Н. Институт омбудсмана // Права человека: теория и практика / Под общ. ред. Л.Ч. Сыдыковой, Б.Н. Малабаева. - Бишкек, 1998. - С. 185-193.
8. Хаманева Н.Ю. Специфика правового статуса уполномоченного по правам человека в РФ и проблемы законодательного регулирования его деятельности Госво и право. 1997. - № 9.
9. Хаманева Н.Ю. Уполномоченный по правам человека - защитник прав граждан. - М., 1998.

Рецензент: к.п.н. Мухтаров М.

²⁶ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 9-б.

²⁷ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 8-б.

²⁸ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N 97, 2008-ж. 11-июнундагы N 114 редакциясында. 11-б.

²⁹ Кыргыз Республикасынын Омбудсмен (Акыйкатчы) жөнүндөгү мыйзамынын 2007-ж. 6-июлунун N97, 2008-ж. 11-июнундагы N114 редакциясында. 12-б.

⁶ КР Акыйкатчы пресс-кызматынын пресс-релизинен алынган маалымат.